

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 15

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Joanna Getka

Creative Commons: Uznanie Autorstwa 3.0 Polska (CC BY 3.0 PL)

<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>

DOI: <https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2021-15.3>

Joanna Getka

Uniwersytet Warszawski

jgetka@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0001-5857-7257

**UNICKI WARIANT CERKIEWSZCZYZNY?
(NA MATERIALE WYDAŃ *ECPHONEMATY LITURGIEJ GRECKIEJ*
Z WILNA I POCZAJOWA W XVII–XVIII WIEKU)**

**The Uniate variant of Church Slavonic?
(Based on *Ecphonemata liturgiej greckiej* from Vilnius and Pochayiv
from the 17th and 18th centuries)**

Abstract

The article aims to verify the thesis about the existence of one Uniate variant of the Church Slavonic language in the Ruthenian lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. This thesis was presented in research on the Vilnius edition of *Ecphonemata Liturgiej Greckiej* from 1671 made by Ukrainian and Russian philologist – Anna Bolek.

The analysis of the phonetics of the two editions of the text *Ecphonemata Liturgiej Greckiej* (Vilnius 1671 and Poczajów 1784), issued in Latin script, leads to a different conclusion. In two dialectal areas: Belarusian and Ukrainian, there were different variants of the Church Slavonic language used in the Uniate Church that corresponded to the local pronunciation / literary tradition.

Keywords: prosta mova, Ruthenian language, 18th century, religious prints, Cyrillic printings

Uwagi wstępne

Celem niniejszego badania¹ jest weryfikacja tezy o istnieniu jednego unickiego wariantu cerkiewszczyzny na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej.

W swoich badaniach wileńskiego wydania *Ecphonemata Liturgiey Greckiej* z 1671 roku ukrainistka i rusycystka Anna Bolek² konstatuje, że

zapis tekstu cerkiewnosłowiańskiego alfabetem łacińskim ukierunkowany na odtworzenie brzmienia liturgii wyjawiał wyraźne cechy ukraińskie. Można zatem przypuszczać, że ten wariant cerkiewszczyzny był rozpowszechniony nie tylko na ziemiach ukraińskich, ale rozpowszechniał się na inne tereny ruskie Rzeczypospolitej. P. Ohilewicz urodzony w Mińsku i przez większość swojego życia związany z Białorusią (między innymi piastował różne godności w Bytenu i Żyrowiczach) swoje dzieło wydał w Wilnie – stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego³.

Wnioski Bolek dotyczące jednego ponadregionalnego wariantu cerkiewszczyzny zdają się jednak nie uwzględniać wielu czynników, m.in. socjokulturowych, związanych z pochodzeniem i wykształceniem bazylianów, a także z kulturotwórczym aspektem misji bazyliańskiej, którego przejawem były utrzymywanie ścisłych związków z metropolią kijowską⁴ czy działalność drukarska uwzględniająca zapotrzebowanie miejscowe. Religijna działalność zakonników, dla których priorytetem było pozyskanie jak największej liczby wiernych, wymagała ponadto zdolności komunikacyjnych, tj. zastosowania adekwatnego kodu językowego, co nadaje misji bazyliańskiej charakter lingwokulturowy.

¹ Artykuł powstał dzięki uzyskaniu dofinansowania z Programu wymiany osobowej studentów i naukowców w ramach współpracy bilateralnej – oferta wyjazdowa, sygn. PPN/BIL/2020/1/00004.

² Por. A. Bolek, *Unicki wariant cerkiewszczyzny w bazyliańskim wydaniu „Ecphonemata liturgiey greckiej” Pachomiusza Ohilewicza*, [w:] *Słowo u Słowian: wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego: studia leksykalne*, red. A. Budziak, W. Hojsak (Studia Ruthenica Cracoviensia 11), Kraków 2016, s. 61–74.

³ *Ibidem*, s. 72.

⁴ П. Кречун, ЧСВВ, В. Парасюк, ЧСВВ, *Святотроїцький унійний монастир і реформа 1617 року*, [w:] *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільносі*, колективна монографія, Lwów–Wilno 2017, s. 105.

Materiałem źródłowym badań są dwie edycje tekstu *Ecphonemata Liturgiey Greckiey to iest: To co przy Liturgiey Kapłan, Dyakon, y Chor w głos tylko śpiewają: Ze Mszey S. Bazylego Wielkiego y S. Janá Chryzostoma wyięte: y ięzykiem Słowińskim, a charakterem polskim, z nowym wykładem na ięzyk polski na przeciwnych painach położonym: do tego, z sumą rubryk teyże Liturgiey, sporządzone, y do druku podane: Tudziesz, Harmonia albo krotkie pogodzenie różnic w obrzędach między Mszą S. Rzymską a Liturgiá Grecką: z Obiasnieniem obrzędów, y dotożeniem sposobu nabożnego, á pożytecznego słuchania Mszy S. tak Rzymskiey iako y Greckiey: napisane y do druku także podane*, które różni miejsce (Wilno 1671 – Poczajów 1784) oraz czas (ponad sto lat różnicy) wydania⁵.

Pobieżna analiza dwóch kolejnych wydań tego samego tekstu, ze względu na różnice jakości odzwierciedlenia cech fonetycznych żywego języka ruskiego (białoruskiego i ukraińskiego), skłania do odmiennej hipotezy badawczej: podobnie jak nie można mówić o jednej tradycji piśmiennictwa ruskiego XVI–XVIII wieku na ziemiach białorusko-ukraińskich⁶, tak nie można mówić o jednym unickim wariacie cerkiewszczyzny na tym wielkim i zróżnicowanym obszarze dialektalnym. Należy raczej przyjąć założenie o białoruskiej prostej mowie i ukraińskiej prostej mowie tego okresu, z których każda miała specyficzne cechy, oraz o istnieniu białoruskiego i ukraińskiego wariantu cerkiewszczyzny na ziemiach Slavia Unita, leżące na pograniczu dwóch światów: Slavia Orientalis i Slavia Orthodoxa⁷.

⁵ P. Ohilewicz, *Ecphonemata Liturgiey Greckiey to iest: To co przy Liturgiey Kapłan, Dyakon, y Chor w głos tylko śpiewają: Ze Mszey S. Bazylego Wielkiego y S. Janá Chryzostoma... Tudzież harmonia albo Krótkie Pogodzenie Różnic w Obrzędach, między Mszą S. Rzymską a Liturgiá Grecką: z objaśnieniem Obrzędów, y dotożeniem sposobu Nabożnego a pożytecznego Słuchania Mszy S. tak Rzymskiey, iako y Greckiey...*, Wilno 1671; idem, *Ecphonemata Liturgiey Greckiey to iest: To co przy Liturgiey Kapłan, Dyakon, y Chor w głos tylko śpiewają: Ze Mszey S. Bazylego Wielkiego y S. Janá Chryzostoma... Tudzież harmonia albo Krótkie Pogodzenie Różnic w Obrzędach, między Mszą S. Rzymską a Liturgiá Grecką: z objaśnieniem Obrzędów, y dotożeniem sposobu Nabożnego a pożytecznego Słuchania Mszy S. tak Rzymskiey, iako y Greckiey...*, Poczajów 1784.

⁶ J. Getka, *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Poczajowa)*, [w:] *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, red. L. Citzko, Białystok 2018, s. 99–125.

⁷ I. Skochylyas, *Slavia Unita – the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage of the Nations*

Dodatkowo, aby odpowiedzieć na tak sformułowane pytanie badawcze, należy przyjąć dwa ważne założenia: na temat nieprzerwanego funkcjonowania kultury (i literatury) białoruskiej i ukraińskiej również w okresie uważanym za czas zastoju w rozwoju tych kultur (tj. w końcu XVII i w XVIII wieku) oraz o istnieniu w tym okresie języka pełniącego funkcję – zgodnie z dzisiejszymi kryteriami – literackiego, który występowałby w dwóch odmianach: białoruskiej i ukraińskiej. W tym ujęciu wiek XVIII nie stanowił swoistej „dziury” w rozwoju tych kultur i języków. Był zauważalny zastój spowodowany różnymi czynnikami, lecz prosta mowa XVIII wieku (zarówno jako język mówiony, jak i język piśmiennictwa) rozwijała się i stanowi jeden z etapów rozwoju języków białoruskiego i ukraińskiego.

Na podstawie druków ruskojęzycznych (w prostej mowie) – przy uwzględnieniu dialektalnej specyfiki każdego z areałów językowych – można wyodrębnić warianty białoruski i ukraiński, z których każdy rozwijał się linearnie i daje się rozpatrywać w ujęciu braudelowskiego długiego trwania. Teorię tę popierają dane językowe uzyskane na podstawie jednakowych pod względem metodologicznym analiz tekstów, powstałych w podobnym okresie na ziemiach białoruskich i ukraińskich⁸. Na podstawie analizy zabytków pod kątem występowania w nich cech ukraińskich i białoruskich (dla których konsyntytywne *akanie*, *ciekanie* i *dziekanie* zaznaczane są rzadko) ukraiński historyk języka Viktor Mojsijenko zasugerował podział tradycji piśmienniczej na obszarze białorusko-ukraińskim – północnej, białorusko-poleskiej i południowej ukraińskiej⁹.

Wersja północna, białorusko-poleska, charakteryzowała się tendencją do unifikacji (stworzenia języka nadregionalnego, który byłby zrozumiały za-

of Eastern Europe), [w:] *East-Central Europe in European History: Themes and Debates*, red. J. Kłoczowski, H. Łaskiewicz, Lublin 2009, s. 243–254.

⁸ J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliańskie XVIII wieku*, Warszawa 2019; eadem, *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII...*, op. cit.

⁹ В. Мойсієнко, *Этнологічная прыналежнасць “рускай мовы” во времена Великога княжества Літоўскаго і Рэчы Паспалітай*, „Славяноведение” 2007, nr 5, s. 45–64; idem, *Якою мовою пісаны пам’яткі на північноукраїнських та білоруських землях у XV–XVII ст.?*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 440. rocznicę Unii Lubelskiej*, red. S. Kawałow, M. Kojder, Lublin 2011, s. 37–44; idem, *Присутність поліської мовної складової в літературно-писемній мові ВКЛ XVI–XVII ст.*, [w:] *Новае слова ў беларусістыцы. Мовазнаўства. Матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусістаў*, Кніга 32, Мінск 2012, s. 25–33.

równo dla przodków dzisiejszych Białorusinów, jak i przodków dzisiejszych Ukraińców) poprzez 1) usuwanie cech typowych dla tylko jednego języka i 2) odwoływanie się do tradycyjnego zapisu¹⁰. Przy uzbrojeniu czytelnika w wiedzę dotyczącą wymowy wybranych grafemów cyrylicy umożliwiała to odczytanie tekstu w sposób zgodny z artykulacją czytelnika¹¹.

Wersja ukraińska w tym ujęciu byłaby bardziej bezkompromisowa – pisarze już od XI wieku starali się odzwierciedlać w tekstach cechy rodzimego dialektu¹².

Teorię tę popierają nie tylko dane językowe, ale również kwestie ekstralingwistyczne. W związku z szybszym przyjęciem Unii przez diecezje dzisiejszych ziem białoruskich (już w XVII wieku) w stosunku do ziem ukraińskich (przyłączenie się do Unii diecezji przemyskiej nastąpiło dopiero pod koniec wieku – rok 1693, diecezji lwowskiej – rok 1700, łuckiej – rok 1702), prawdopodobnie uznano, że wydane w Wilnie czy Supraślu teksty powinny być tak zredagowane, by były uznane za „swoje” zarówno przez czytelnika z białoruskiego, jak i ukraińskiego obszaru dialektalnego. Nie można bowiem wykluczyć, że wobec długotrwałego braku poparcia Unii na południowo-wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej język mógł być jednym z argumentów, który ostatecznie przekonał do niej mieszkańców¹³. Dodatkowo, jak pokazują współczesne badania, wbrew temu co pisano w nauce okresu radzieckiego, bazylianie nie prowadzili działalności polonizacyjnej: byli głęboko osadzeni w realiach rodzimych¹⁴ i ściśle związani z tradycjami i osiągnięciami prawosławnej Metropolii

¹⁰ J. Getka, *Źęzyk „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Warszawa 2012; eadem, *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII...*, op. cit.; eadem, *U progę modernizacji...*, op. cit.

¹¹ Eadem, *Źęzyk „Nauk Parafialnych” (1794)...*, op. cit., s. 12, 84.

¹² J. Getka, V. Moisiienko, *Origins of the ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language*, „Українська полоністика” 2020, nr 17.

¹³ J. Getka, *U progę modernizacji...*, op. cit., s. 11; eadem, *Ruskojęzyczne wydania drukarni supraskiej o charakterze religijnym (XVIII wiek) – pominięty element w badaniach nad historią kultury białoruskiej*, („Z Polskich Studiów Slawistycznych” seria 13, t. 1), Poznań 2018, s. 45–54.

¹⁴ Я. Ісаєвич, *Основи релігійного життя і культури на Україні (до кінця XVIII ст.)*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe. International Conference, Rome, 28 April – 6 May 1990*, red. J. Kłoczowski, Lublin–Rome 1994, s. 170–171; D. Stepowyk, *Akademia Wileńska a kultura Białorusi i Ukrainy w XVII wieku*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine...*, op. cit., s. 79.

Kijowskiej. Świadczą o tym choćby wydawane przez nich trebniki, które wykazują podobieństwo do *Trebnika* Piotra Mohyły¹⁵.

W efekcie, przekładając rozważania na temat języka prostego, który był odrębny dla dwóch obszarów językowych: białoruskiego i ukraińskiego, można przyjąć tezę, że również teksty w języku *sacrum* – cerkiewnosłowiańskim, niezależnie od faktu, iż były stworzone i używane w środowisku unickim, podlegały regionalizacji, analogicznie do tzw. narodowych redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego w tradycji prawosławnej. Wydania bazylikańskich oficyn wileńskiej i supraskiej, znajdujących się w areale gwar białoruskich, powinny odzwierciedlać tradycję białoruską, wydania uniowskie i poczajowskie zaś – ukraińską.

Drukarnie bazylikańskie z Wilna, Supraśla, Poczajowa i Uniowa jako ośrodki dwóch tradycji piśmiennictwa

Analiza repertuaru wydawniczego drukarzy bazylikańskich pod względem tematyki, języka, alfabetu itd. pozwala wysnuć wniosek, że kontaktujący się na co dzień z wiernymi zakonnicami, działający na specyficznym terenie pogranicza kulturowego, znakomicie umieli się dostosować do różnorodnych potrzeb odbiorców z wieloetnicznych i wielojęzycznych ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ich drukarnie nie miały sztywnego programu wydawniczego: przede wszystkim odpowiadał on zapotrzebowaniu lokalnemu. Ponieważ wiele druków wydawanych było na zamówienie możliwych¹⁶, działalność bazylianów należy dodatkowo rozpatrywać jako odzwierciedlającą sytuację socjolingwistyczną.

W związku z silniejszym wpływami łacińskimi na północnowschodnich rubieżach dawnej RP, w Wilnie i Supraślu dominują teksty tłoczone alfabetem łacińskim, w Poczajowie, Uniowie i Lwowie zaś – książki cyryliczne¹⁷. Co więcej, wnioski z dokonanej już analizy ruskojęzycznych bazylikańskich wydań o charakterze religijnym z podobnego okresu z Supraśla

¹⁵ J. Getka, «Простая мова» в василианских требниках 18 века, [w:] *Contributions to the 20th Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)*, t. 20, red. E. Gutiérrez Rubio, E. Kislova, D. Kruk, Wiesbaden 2017, s. 74–83.

¹⁶ J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013, s. 19–21.

¹⁷ *Ibidem*, s. 247–250

czy Wilna potwierdzają istnienie wyżej opisanej szerszej tradycji piśmiennictwa polesko-białoruskiego; teksty z południa wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej – wspomnianej tradycji ukraińskiej¹⁸. Szczególnie istotny w tym kontekście jest fakt, że w tradycję tę wpisują się również cechy językowe, zaznaczone w analizowanych w niniejszym artykule edycjach cerkiewnosłowiańskiej *Ecphonematy*... z Wilna i Poczajowa.

Przyjęta w artykule teza o ciągłości rozwoju ruszczyzny, której nie należy utożsamiać z jakąś jedną platformą językową, wynika między innymi z analizy językowej tekstów ruskojęzycznych powstałych na obszarach dialektalnych białoruskim i ukraińskim, w których z czasem coraz śmielej są odzwierciedlane cechy współczesnych języków białoruskiego i ukraińskiego. Należy jednak zrobić zastrzeżenie, że teksty kwalifikowane jako „(staro)białoruskie” odzwierciedlają raczej opisaną wyżej tradycję białorusko-poleską.

Znakomitym przykładem, ilustrującym tradycję „(staro)białoruską”, jest druk *Sobranije pripadkov kratkoje* (Supraśl 1722), uznawany powszechnie za ostatni tekst w języku starobiałoruskim¹⁹. Jako taki, powinien on więc spełniać uzusowe normy zapisu tego języka. Analiza zaznaczonych tekście *Sobranija*... cech fonetycznych dobrze odzwierciedla tendencje do unifikacji języka zabytku. W tekście dają się zauważyć liczne cechy, typowe dla języka białoruskiego. Są to m.in.: a) zapis litery e na miejscu oczekiwanego jać; b) przejście e > o, które w analizowanym zabytku nie występuje jednak we wszystkich pozycjach wyrazów; c) białoruskie ciekanie; d) stwardnienie [c]; e) stwardnienie [r]. Z drugiej strony, w tekście odzwierciedlone są cechy języka ukraińskiego: a) rozwój dawnego jać > i/y; b) ikanie; c) depalatalizacja [d]; d) zlanie się [i]-[y] w jeden dźwięk²⁰.

Co istotne, teksty reprezentujące podobną tradycję piśmienniczą wydano w Supraślu jeszcze przynajmniej dwukrotnie, a data wydania ostatniego tekstu (1788)²¹, zbliżona do daty wydania poczajowskiej edycji *Ecphone-*

¹⁸ J. Getka, *U progu modernizacji...*, op. cit.

¹⁹ A. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, t. 1, Мінск 1967.

²⁰ J. Getka, *U progu modernizacji...*, op. cit., s. 197; eadem, *Ruskojęzyczne wydania drukarni supraskiej o charakterze religijnym (XVIII wiek)*..., op. cit., s. 49.

²¹ Пор. *Краткое сословіе науки христiанскiя католическому человеку многополезное и потребное...*, Supraśl 1759; *Обицх и естественных поучений христiанского благочестия ч. I ко употреблению русским училищам – Науросполiтше у наустомiеysше науки христiянско-католицкей религii до iзywania школот руским сз. I, Собраніе великого Катехiзму безъ*

maty, świadczy o tym, że 1) tradycja ta trwała ponad sto lat po wydaniu pierwszej – wileńskiej wersji tekstu (1671), 2) funkcjonowała równoległe do tradycji piśmienniczej, w której wydano edycję poczajowską (1784).

Analogicznie, teksty wydawane w Uniowie i Poczajowie w języku ruskim już od XVII wieku charakteryzują się śmiałym odzwierciedleniem cech języka ukraińskiego, takich jak: a) rozwój dawnego jać w [i], b) zbliżenie artykulacji [i] i [y], c) stwardnienie wybranych spółgłosek, d) ikanie, e) zliżenie artykulacji [y] – [u] oraz e) dane morfonologiczne²².

W efekcie, należy jeszcze raz podkreślić, że (charakteryzująca się tendencją do oznaczania cech językowych zarówno białoruskich i ukraińskich) tradycja piśmiennicza na ziemiach białoruskich i (charakteryzująca się dążeniem do odwzorowania wymowy ukraińskiej) na ziemiach ukraińskich nie zmienia się diametralnie w perspektywie długiego trwania, co pozwala uznać przyjętą w artykule strategię porównania dwóch tekstów wydanych w ponadstuletnim odstępie za nieobarczoną błędem metodologicznym.

Zgodnie z postawioną w artykule tezą, cerkiewnosłowiański tekst z Wilna powinien, śladem cyrylickich tekstów ruskojęzycznych, odzwierciedlać unicką cerkiewnosłowiańską tradycję białoruską (białorusko-poleską), tekst z Poczajowa zaś – unicką cerkiewnosłowiańską tradycję ukraińską.

***Ecphonemata* Pachomiusza Ohilewicza jako źródło do badań białoruskiej i ukraińskiej tradycji piśmienniczej o charakterze religijnym w języku cerkiewnosłowiańskim w XVII–XVIII wieku**

Przedmiotem analizy przeprowadzonej w ramach niniejszego opracowania są, jak wspomniano, dwa wydania: wileńskie (1671)²³ i poczajow-

питнаїі. Зь доводящими словами писма святоаго. часть вторая – *Krótkie zebranie Wilekiego Katechizmu. Bez pytań z Dowodzącymi Textami Pisma Świętego, część II*, Supraśl 1788.

²² J. Getka, *Rola tekstów o charakterze religijnym w poznaniu żywego języka ruskojęzycznej ludności dawnej Rzeczypospolitej (na materiale tekstu Поучение о святыхъ тайнахъ..., Unioń 1745)*, [w:] „Зь зычливости ку моеи отчизне”. *Tom pamiątkowy dedykowany Profesorowi Mikołajowi Timoszułowi*, red. N. Barszczewska, M. Chaustowicz, Warszawa 2017, s. 97–110; eadem, *Rola tekstów o charakterze religijnym XVIII wieku w poznaniu żywego języka ruskojęzycznej ludności dawnej Rzeczypospolitej (na materiale tekstu Bohosłowija nrawowczytelna-ja, Poczajów 1751)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2019, t. 24/2, s. 69–86.

²³ P. Ohilewicz, *Ecphonemata Liturgiey Greckiey...*, Wilno 1671.

skie²⁴ tekstu *Ecphonemata Liturgiey Greckiey...* przygotowanego przez Pachomiusza Ohilewicza – bazylianina, doktora teologii, urodzonego w Mińsku, związanego z bazylikańskimi klasztorami w Bytenu, Wilnie i Supraślu²⁵.

O przydatności tekstu cerkiewnosłowiańskiego do badań zdecydował w tym przypadku nietypowy dla tekstów w tym języku zabieg zastosowania czcionki łacińskiej. Dzięki temu wyraźnie widać, że cerkiewszczyzna uległa wpływom żywego języka, którego zapis jest zgodny z tradycją zapisu cyrylicznego dla konkretnego obszaru dialektalnego. Teksty drukowane łacinką są lepszym źródłem do badań fonetyki od tekstów cyrylicznych, dają bowiem jednoznaczne świadectwo wymowy. Teksty drukowane cyrylicą natomiast – wobec wieloznaczności artykulacji wybranych grafemów na różnych obszarach dialektalnych – są pod tym względem niejednoznaczne: czytelnik mógł je artykułować wedle własnych upodobań, tj. zgodnie z własną świadomością językową.

Możliwości, jakie dawała czcionka łacińska, zauważyli najpierw bazylianie wileńscy, później zaś poczajowscy, którzy jeszcze śmielej niż ich wileńscy koledzy dostosowali język tekstu tłoczonego czcionką łacińską do wymowy własnej: w przypadku druku poczajowskiego – wyraźnie ukraińskiej²⁶. Doświadczenie to (druk czcionką łacińską) niebawem przyniosło kolejne efekty w postaci dwujęzycznego druku *Kniżyca dla gospodarstwa* (Poczajów 1788). Zastosowano tu ten sam zabieg graficzny, ale dla innego kodu językowego (nie dla języka cerkiewnosłowiańskiego, ale prostej mowy – języka ukraińskiego XVIII wieku). To z kolei mogło zachęcić późniejszych drukarzy do analogicznych eksperymentów, które były realizowane już w XIX wieku (próby literackie w języku białoruskim i ukraińskim drukowane czcionką łacińską oraz związana z tym tzw. wojna abecedłowa toczona przez inteligencję na ziemiach dzisiejszej Ukrainy, która niewątpliwie stymulowała rozwój literackiego języka ukraińskiego z jednej strony, z drugiej zaś korzystnie wpływała na kształtowanie ukraińskiej tożsamości kulturowej).

Traktat *Ecphonemata Liturgiey Greckiey*, reprezentujący gatunek z pogranicza literatury podręcznikowej, poradnikowej i polemicznej, służący

²⁴ P. Ohilewicz, *Ecphonemata Liturgiey Greckiey...*, Poczajów 1784.

²⁵ E. Ozorowski, *Ohilewicz (Ohilewyč) Pachomiusz*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 3, red. H.E. Wyczawski OFM, Warszawa 1982, s. 241.

²⁶ P. Ohilewicz, *Ecphonemata Liturgiey Greckiey...*, Poczajów 1784.

do nauki odprawiania mszy rzymskokatolickiej i greckokatolickiej, składa się z dwóch części. W pierwszej autor prezentuje porządek obu liturgii. Dla porównania przedstawiono go w dwóch kolumnach: z lewej strony kolejne elementy liturgii katolickiej, z prawej zaś – odpowiadające im elementy unickie. Druga część dzieła *Harmonia albo Krótkie Pogodzenie Różnic w Obrzędach, między Mszą S. Rzymską a Liturgią Grecką* jest poświęcona strukturze liturgii rzymskiej i greckokatolickiej. Opisowi towarzyszy wykład *ad literam, albo jakoby ad literam* obrzędów mszy rzymskiej. Ukazując podobieństwa i różnice w obu liturgiach, autor stwierdza, że „te różnice na pozór tylko są, a w rzeczy nic nie różnią”. Na końcu, „by czytelnik nie tylko rozum, ale i wolę miał tu czym zabawić” umieszczony jest dodatek: „Sposob Affektowny nabożnego y pożytecznego słuchania «Mszey S... tak Rzymskiej, iako y Greckiej», w którym zamieszczone są różne modlitwy nazywane «strzelistymi»”. Wydanie wileńskie z 1671 roku było drugą, rozszerzoną edycją *Ecphonematy...* W „Przedmowie do czytelnika” autor ujawnia, że pierwsze wydanie dzieła, opracowane przez bazylianów byteńskich, ukazało się w roku 1652 jako część druku *Hermenie*, „co znaczy powszechnie tłumaczenie tym, którzy [...] Mszey Greckiej, y iey obrzędów nie rozumieją, a chcieliby jakożkolwiek rozumieć co się w niey dzieje. A ponieważ podobały się były te książki wielom, ale przez lat dwadzieścia, ile w zamieszaney” (mowa zapewne o wydarzeniach wojennych z lat 1654–1667, w tym 6-letniej okupacji Wilna przez wojska moskiewskie)²⁷, „Oczywiście wyginęły, iż też kazał ie sobie ponownie podać do Ręki Jaśnie Wielmożny Mecenaz moy JMśc. Pan Marszałek Wielki W.K.L. [Aleksander Hilary Połubiński – JG], upatrzwszy do tey usługi lichą osobę moię”²⁸.

Rola Ohilewiczca polegała między innymi na gruntownej redakcji pierwotnego „z pomieszanym Słowieńskim Ecphonemat z polszczyzną na przemiany textem, iak w lesie [...] Ecphonemata tedy, ktore same szczególne gotowe miałem, y nowo z słowieńskiego y greckiego języka odemnie przetłumaczone, rubryka mi obiasnione, y rozłożeniem textu słowieńskiego, a tłumaczenia polskiego na osobne painy, wzaiem naprzeciw sobie położone”²⁹.

²⁷ І. Скоцилас, *Московська окупація та василіянське відродження*, [w:] *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*, колективна монографія, Lwów–Wilno 2017, s. 107.

²⁸ P. Ohilewicz, *Ecphonemata Liturgiej Greckiej...*, Wilno 1671, Przedmowa do Czytelnika.

²⁹ *Ibidem*.

Dzieło cieszyło się, jak widać, wielką popularnością: mimo dużego nakładu zachowały się niezbyt liczne egzemplarze tekstu. Książka była parokrotnie przedrukowywana. *Bibliografia polska XV–XVII w.* wspomina np. o wydaniach z 1685 roku, w drukarni Aleksandra Schedla w Krakowie i w 1708 roku u bazylianów w Poczajowie³⁰. Mimo że informacja o tym ostatnim wydaniu jest powtarzana w świecie naukowym³¹, to data ta, a więc i istnienie samego wydania bazylińskiego z 1708 roku budzą wątpliwości. Mimo argumentów przemawiających za założeniem drukarni poczajowskiej w 1618 roku, bardziej prawdopodobne jest, że pierwsza w Poczajowie była drukarnia wędrowna Trankwiliona Stawrowieckiego; zakład stacjonarny zaczął zaś działać dopiero w latach 30. XVIII wieku³². Proponowany do analizy porównawczej tekst poczajowski, *Ecphonemata Liturgiey Greckiey, Albo tego wszystkiego, co iest przy Mszy Świętey, Kapłan, i Dyakon, y Chor w głos tylko śpiewaią, Wykład Ze Mszey S. Bazylego Wielkiego y S. Jana Chryzostoma wyięte: y ięzykiem Słowieńskim, a charakterem polskim, z nowym na ięzyk polski przelożeniem dla informacji przytomnych, dawno przez OO. Bazylianów sporządzone i za pozwoleniem Starszych do druku znowu podane* (Poczajów 1784) pochodzi dopiero z końca XVIII wieku i nie jest ujęty w *Bibliografii* Estreichera. Egzemplarz dostępny jest między innymi w Bibliotece KUL w Lublinie pod sygnaturą P.XVIII.19³³.

Redaktor tekstu, Pahomiusz Ohilewicz, doktor teologii, archimandryta bazylianów w latach 1675–1679, w Kolegium Greckim w Rzymie uzyskał gruntowne przygotowanie w zakresie nie tylko dogmatyki, ale również filologii. Znany jest jako sprawny polemista, czego wyrazem jest właśnie *Ecphonemata*. Pozostawiając z boku głębsze omówienie problematyki polemicznej w tekście³⁴, warto skupić się na przyczynach takiej, a nie innej

³⁰ K. Estreicher, *Bibliografia polska XV–XVIII w.*, t. 20, Kraków 1909, s. 23, 302.

³¹ A. Bolek, *Unicki wariant cerkiewszczyzny...*, op. cit., s. 63.

³² J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylińskie (XVIII wiek)...*, op. cit., s. 46.

³³ Bibliotekę KUL, jako jedyną lokalizację tego wydania, wskazuje m.in. Katalog Zaspaki i Isajewycza, por. Я. Запаско, Я. Ісаєвіч, *Памятки книжного мистецтва, каталог стародруків виданих на Україні*, кн. 1, 2, Львів 1984, poz. 3270.

³⁴ P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po unii brzeskiej (1596–1720)*, Kraków 2004, s. 227–239; J. Stradomski, *Ortodoksja języka czy język ortodoksji? Argument lingwistyczny w sporze reprezentantów Kościoła łacińskiego i Cerkwi ruskiej w dobie kontrreformacji*, [w:] *Latopisy Akademii Supraskiej. Język naszej modlitwy – dawniej i dziś*, t. 3, red. U. Pawluczuk, Białystok 2012, s. 125–134.

decyzji odnośnie do języka i sposobu druku swojego tekstu przez Ohilewicza. We wstępie zauważa on, że tekst kieruje przede wszystkim do czytelników polskojęzycznych, katolików rzymskich, którzy z różnych powodów będą uczestniczyć w liturgii grekokatolickiej, co było częstą praktyką³⁵:

Najprzód tedy opomnisz się choć na pierwsze zaraz wejrze nie masz o co. Czemu ia pisząc o rzeczach y Obrzędach Greckich, zażywam słów łacinnikom tylko iako ty mówisz w Polskim Języku służących: iakie są Kościół, Msza, Kapłan, Biskup, ec. pominąwszy Ruskie albo Greckie nazwiska: Cerkwie, Liturgiey, Prezbytera, Episkopa ec. Odpowiadam: bo piszę Polakom y po Polsku³⁶.

Odnotowuje przy tym aktualny stan ruszczyzny, która – zwłaszcza na białorusko-litewskich ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego – była wypierana przez polszczyznę, będącą w świadomości pisarzy tego okresu językiem o wyższym prestiżu:

Zaczym ia Cię pytam. Czemu gdy mówisz po Polsku nazywasz Zbawiciela Zbawicielem, a nie Spasem, Krzyż – Krzyżem, a nie Krestem...? Ze owszem tych samych słów Polskich już zażywasz w Języku Ruskim, mając za ozdobę ięzyka Ruskiego pogładzić go Polskim jakim słowem³⁷.

O ile ruszczyzna była językiem o coraz niższym prestiżu, to cerkiewno-słowiański język liturgiczny i cyrylica stały się z biegiem czasu niezrozumiałe nie tylko dla parafian, ale także duchowieństwa. Sytuacja była na tyle poważna, że niezbędne było wydawanie słowników. Redaktorzy wydanego w Supraślu w roku 1722 *Leksykonu* stwierdzili, że tylko co setny duchowny rozumie, co czyta!: „ако сотный Іерей едва Славенскій разумѣть, невѣдй что чтеть, въ Б(ж)естве(н)ной Службѣ, съ погибелію своєю”³⁸.

Być może te czynniki skłoniły Ohilewicza do podjęcia decyzji niemal „obrazoburczej” – nieprzekładalną cerkiewszczyznę z immanentnie przy-

³⁵ Por. H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa–Olsztyn 1996, s. 33.

³⁶ P. Ohilewicz, *Ecphonemata Liturgiey Greckiey...*, Wilno 1671, Przedmowa do Czytelnika.

³⁷ Ibidem.

³⁸ *Лѣзѣиконъ сирѣчь словесникъ славенскій, имгюощъ в себѣ словеса первѣе Славенскія, Азбучныя, посе(м)же Польскія*, Supraśl 1722, Przedmowa do czytelnika, por. też Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, *Druki cyrylickie z oficyj Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 191.

pisaną do niej cyrylicą transliteruje on na łacinkę, czcionkę rytu rzymskiego. Jest bowiem oczywiste, że czcionki – łacińska / cyrylicka pełniły identyfikacyjną funkcję symboliczną, co również podkreśla w swojej analizie języka *Ecphonematy*... 1761 Anna Bolek³⁹. Decyzja ta nie może nie zostać skomentowana inaczej niż jako wybór kulturowy: jednoznaczna deklaracja unickiej jedności z Rzymem. Wybór alfabetu dla zapisu „języka słowieńskiego” Ohilewicz pozostawia jednak bez komentarza. Co istotne dla badań filologicznych, Ohilewicz wybiera łacinkę typu polskiego, która jednoznacznie oddaje wartość artykulacyjną głosek.

Dwa warianty cerkiewszczyzny w wydaniach *Ecphonematy*... 1671 i 1784

Analizie podlegają teksty w języku cerkiewnosłowiańskim, nie dziwi więc fakt, że odzwierciedlają one typowe elementy fonetyki tego języka (brak pełnogłosu, realizacja dawnego *dj jako žd, *kt’ jako szcz [1671] i szcz [1784]⁴⁰, *tj jako szcz [1671] i szcz [1784], nagłosowe je-)⁴¹.

Dodatkowo, w obu wydaniach cerkiewszczyzna jest „skażona” cechami żywej wymowy. Odzwierciedlają więc one (na tyle, na ile jest to możliwe w ramach odrębnego systemu) wybrane zjawiska żywego języka. Konsekwentnie i niezmiennie oznaczone są te cechy fonetyki białoruskiej i ukraińskiej, które są wspólne dla obu języków.

Oba teksty jednoznacznie odzwierciedlają więc rozróżnienie krtaniowego spirantu dźwięcznego [ɣ] i wybuchowego [g]: ot hniwa (1671: 2v; 1784: 4v), błałodatiuu (1671: 4v), błałodatyiu (1784: 7v), Boh (1671: 6v), (1784: 11v), hrichow (1671: 7v; 1784: 13v), wsehda (1671: 10v; 1784: 17v), hłałowszaho (1671: 14v; 1784: 23v), Błałodat (1671: 14v; 1784: 23v), Hła- wy (1671: 17v; 1784: 30v), błałosłowen hradyy (1671: 18v; 1784: 32v).

Podobnie zarówno pierwsze, jak i drugie wydanie *Ecphonematy*... konsekwentnie odzwierciedla stwardnienie spółgłosek [ž], [č], [š]: ostawlenia hrichom y prehriszeniom naszym (1671: 17v), ostawłenyia hrichow

³⁹ A. Bolek, *Unicki wariant cerkiewszczyzny ...*, op. cit., s. 66.

⁴⁰ Przy opisie przykładów z tekstów cyfry w nawiasach oznaczają kolejno rok wydania edycji i – po dwukropku – numer strony, z której został zaczerpnięty przykład.

⁴¹ *Ibidem*, s. 69.

i prehriszeny naszych (1784: 29v), błażyti (1671: 15v), błażyty (1784: 26v), o dawszych nam miłostyniu, y o zapowidawszych nam nedostoinym molitisia o nich (1671: 8v), Hospody Wsederżytelu (1671: 7v; 1784: 12V). Twarda jest również wymowa [šž]: a także molimsja o predstojasczych ludech, y czaiusczych (1671: 7v; 1784: 14v), molimsja o vsich służasczych i posłużywsczych wo Swiaty Obiteli sey (1671: 7v), piśń prynasiasczy (1671: 11v), piśń przypiwajusczy (1784: 17v).

Co więcej, widoczna jest tendencja do usuwania miękkości [ž], [č], [š], tam gdzie nie zaznaczono jej w wydaniu z 1671 roku: *pospiziti* (1671: 7v) > *pošpizyty* (1784: 13v). Nie dotyczy to zakończeń z dawnym *h*: o *wsem prytczi* (1671: 1v; 1784: 3v), co odpowiada danym morfologii ukraińskiej.

Wbrew twierdzeniom badaczy tekstu *Ecphonematy...* z 1671 roku⁴², zaznaczonych w nim wpływów językowych nie można uznać za jednoznacznie ukraińskie. Należy je raczej umieścić w ramach opisanej wyżej tradycji polesko-białoruskiej. Za ukraiński można natomiast uznać tekst z Poczaiewa, przerezagowany w kierunku lepszego odzwierciedlenia fonetyki tego języka.

Charakterystyczną cechą różnicującą białoruski i ukraiński obszar dialektalny jest między innymi twardość i miękkość wybranych głosek, co jest związane z odzwierciedleniem ukraińskiego procesu zlania się głosek [i] – [y] w jeden dźwięk. O ile więc wydanie wileńskie – zgodnie z wymową białoruską – nie odzwierciedla tego procesu, to w wydaniu poczaiewskim jego obecność stanowi w zasadzie normę. Najbardziej jaskrawym w tym kontekście przykładem, wynikającym z różnorodności zapisów wydania wileńskiego i poczaiewskiego, jest zapisanie grafemu *y* na początku wyrazu: *imieni* (1671: 3v), *ale: ymeny* (1784: 5v), *ispowidatisia Hospodarewi* (1671: 3v), *ale: yspowidatisia Hospodarewy* (1784: 5v).

Tego typu zapisy widoczne są również w zakończeniach bezokoliczników: *-ti* z wydania wileńskiego ma swój odpowiednik w postaci *-ty* w edycji poczaiewskiej. O ile więc końcówka *-ti* reprezentować może wspólną białorusko-ukraińską tradycję piśmienniczą⁴³, to oznaczenie stwardnienia [t] w edycji poczaiewskiej ma jednoznacznie ukraiński charakter: *błahosłowiti* (1671: 6v), *ale: błahosłowity* (1784: 11v), *błażyti* (1671: 15v), *ale: błażyty* (1784: 26v), *hłahołati* (1671: 17v), *ale: hłahołaty* (1784: 30v), *piti* (1671: 3v), *ale: pity*

⁴² A. Bolek, *Unicki variant cerkiewszczyzny...*, op. cit.

⁴³ У. Аніченка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, s. 22.

(1784: 5v), pokoriti (1671: 1v), ale: pokoryty (1784: 3v), posobiti (1671: 1v), ale: posobyty (1784: 3v).

Proces spłynięcia [i] – [y] w języku ukraińskim doprowadził w efekcie do całkowitego stwardnienia głosek [b], [d], [k], [l], [m], [n], [p], [s], [t], [v] i w innych pozycjach. Wyraźnie jest to widoczne dzięki użyciu dwóch różnych liter alfabetu łaćnińskiego: *l* i *ḷ*, por.: Alliluja (1671: 5v × 7), Ałłyłuia (1784: 9) × 6), wselennuiu (1671: 4v), ale: wsełennuiu (1784: 7v). Zapisy w wydaniu wileńskim, sugerujące miękką wymowę tych głosek, jak w języku białoruskim, są w edycji poczajowskiej zamieniane na zapisy ukazujące ich twardość:

[b'] – [b]: ot skorbi (1671: 2v; 12v; 16v), ale: ot skorby (1784: 4v; 19v; 28v), posobiti (1671: 1v), ale: posobyty (1784: 3v), sposobi nas (1671: 17v), ale: sposoby nas (1784: 30v);

[d'] – [d]: budi imia Hospodne (1671: 22v), ale: budy imia Hospodne (1784: 38v), Hospodi pomiluy (1671: 6v; 7v; 10v; 15v), Hospody pomyluy (1784: 11v; 13v; 17v; 26v), iedin (1671: 4v, 18v), ale: iedyn (1784: 7v, 31v), predadim (1671: 2v, 3v, 4v, 12v), ale: predadym (1784: 4v, 6v, 7v, 21v), pryidite (1671: 5v), ale: pryidyte (1784: 9v), soiedinit (1671: 9v), soiedynyt (1784: 15v), utwerdi (1671: 4v), utwerdy (1784: 7v). Redaktorzy wydania wileńskiego nie zdecydowali się na odzwierciedlenie białoruskiego dziękania, co – poza faktem nadmiernej ingerencji w tekst cerkiewnosłowiański – może mieć przyczyny nie tylko w braku tradycji odzwierciedlania tego zjawiska w ogóle, ale również, wobec zastosowania czcionki łaćnińskiej, obawy przed polską wymową dwuznaku dz. Białoruski dźwięk zapisany współcześnie jako дз charakteryzuje się bardziej miękką niż polska wymową. Zapewne tak też wyglądała ona i w XVII oraz XVIII wieku;

[k'] – [k]: Proroki (1671: 14v), ale: Proroky (1784: 23v), i wowiki wikom (1671: 1v; 2v; 3v × 2; 4v; 5v × 2; 6v; 8v; 10v × 3; 11v; 13v; 16v; 17v; 18v; 20v × 2; 21v), ale: i wo wiky wikow (1784: 2v; 5v × 2; 6v; 7v; 9v; 10v; 11v; 14v; 15v; 16v; 17v; 18v; 21v; 27v; 30v; 31v; 34v; 35v × 2), paki y paki (1671: 3v; 4v), ale: paky i paky (1784: 6v; 7v);

[l'] – [l]/[ḷ]: ostawlenia hrichom (1671: 12v, 17v), ale: ostawłenyia hrichom (1784: 20v, 29v), pomiszlenia (1784: 7v), ale: pomysłenyia (1784: 12v), Jelici (1671: 10v), Jełycy (1784: 16v), molimsia (1671: 8v), ale: mołymsia (1784: 13v), molitwami (1671: 3v) × 3, ale: mołytwamy (1784: 5v), × 3, (1784: 38v; 1671: 22v), na zemli (1671: 17v), na zemły (1784: 30v), pomolimsia (1671: 1v × 6; 2v; 9v 12v; 16v), pomolymysia (1784: 2v × 3; 3v

× 4; 4v; 19v; 28v), lice ieho (1671: 5v), łyce ieho (1784: 9v), welikaho Boha (1671: 16v), welykaho Boha (1784: 27v);

[m'] – [m]: Anheła mirna (1671: 12v; 16v), ale: Anheła myrna (1784: 20v; 29v), Hospodi pomiłuy (1671: 6v), ale: Hospody pomyłuy (1784: 11v), mira miru (1671: 12v), ale: myra myru (1784: 20v), pomiłuj (1671: 2v; 3v; 4v; 6v; 7v, × 2); (1671: 9v; 10v, × 2; 12v; 16v; 20v), ale: pomyłuy (1784: 4v; 6v; 7v; 11v; 13v × 2 (1784: 15v, 16v, 17v, 19v, 28v, 35v), pomiłujet (1671: 22v), ale: pomyłuiet (1784: 38v), sami sebe y druh druha (1671: 4v), ale: samy sebe i druh druha (1784: 7v), so wsimi Swiatymi (1671: 4v; 16v), ale: so wsimy Swiatymy (1784: 7v; 27v), szczedrotami (1671: 13v), ale: szcze-drotamy (1784: 21v), wsehda chranimi (1671: 10v), ale: wsehda chranymy (1784: 17v), za wy łomimoie (1671: 14v), ale: za wy łomymoie (1784: 25v);

[n'] – [n]: chranitela (1671: 16v), ale: chranytela (1784: 29v), ispołnim (1671: 11v), ale: ispołnym (1784: 19v), Ohłaszennyi hławy wasza Hospodarewi preklonite (1671: 9v), ale: Ohłaszennyi hławy wasza Hospodarewy pryklonyte (1784: 15v), preklonite (1671: 17v), ale: preklonyte (1784: 30v), sochrani (1671: 3v; 4v; 9v; 10v, × 2; 12v; 16v; 20v), ale: sochrany (1784: 6v; 7v; 15v; 16v; 17v; 19v; 28v; 35v);

[p'] – [p]: piyte (1671: 14v), ale: pyyte (1784: 25v), ale: zastupi (1671: 2v; 3v; 4v; 9v; 10v, × 2; 12v; 16v; 20v), zastupy (1784: 4v; 6v; 7v; 15v; 16v; 17v; 19v; 28v; 35v);

[s'] – [s]: iże iesi (1671: 17v), ale: iże iesy (1784: 30v), ohłasit (1671: 9v), ale: ohłasyt (1784: 15v), prosim (1671: 12v; 16v; 17v), ale: prosym (1784: 19v, × 3; 28v; 29v), spasi (1671: 2v; 3v × 2 4v × 2; 5v, × 3; 9v; 10v; 10v; 12v; 16v; 20v), ale: spasy (1784: 4v × 2; 6v × 2; 7v; 15v; 16v; 17v; 19v; 28v; 35v);

[t'] – [t]: O Obiteli (1671: 2v), O Obyteły (1784: 3v), błałodatiuu (1671: 4v, 9v) ale: błałodatyiu (1784: 7v, 15v), miłosti (1671: 12v; 16v), ale: my-łosty (1784: 20v; 27v; 29v). Redaktorzy wydania wileńskiego, być może ze względu na zachowawczość w stosunku do tekstu cyrylicckiego nie zdecydowali się odzwierciedlić białoruskiego ciekania;

[w'] – [w]: wopłositisia (1671: 4v), ale: wopłositysia (1784: 7v), bła-łosłowiti (1671: 6v × 2), ale: błałosłowity (1784: 11v × 2; 1784: 33v), I Duchowi Twoiemu (1671: 13v, 17v), ale: I Duchowy Twoiemu (1784: 21v, 30v), ispowidatisia Hospodarewi (1671: 3v), ale: yspowidatysia Hospoda-rewy (1784: 5v), izbawi (1671: 17v), ale: izbawy (1784: 30v), pomolitesia

Hospodarewi (1671: 9v), ale: pomołytesia Hospodarewy (1784: 14v), swidania (1671: 4v), ale: swydania (1784: 7v).

Osobno warto się przyjrzeć realizacji zapisów głosek [c] i [r]. W wydaniu wileńskim, zapewne ze względu na wskazaną już zachowawczość redaktorów, występują połączenia literowe ri, oddające połączenia głoskowe, typowe dla cerkiewszczyzny. W edycji poczajowskiej z kolei można już odnaleźć zapisy odzwierciedlające twardość głoski w tych pozycjach, w których jest to zgodne z normą ukraińszczyzny: pokoriti (1671: 1v), ale: pokoryty (1784: 3v), predwarim lice ieho (1671: 5v), ale: predwarym lyce ieho (1784: 9v), błałodarim (1671: 15v), ale: błałodarym (1784: 26v),

Sytuacja odwrotna ma miejsce w przypadku zapisu głoski [c]. Zapis wileński: Jelici (1671: 10v), wobec późniejszego: Jełycy (1784: 16v), tylko pozornie odzwierciedla miękkość głoski. Zgodnie z normą cerkiewnosłowiańską wyraz ma postać: *елицы*, zapis wileński można więc – jeśli nie jest to zwykły błąd – uznać za hiperpoprawny. Trudno to jednak zweryfikować wobec braku innych przykładów.

Dodatkowo redaktorzy wydania poczajowskiego odzwierciedlili typową dla języka ukraińskiego miękkość głosek poprzez zastosowanie znaku diakrytycznego nad n, s: Amin (1671: 4v, 6v; 8v; 10v × 2; 20v; 21v), Amiń (1784: 7v; 11v; 13v; 15v; 17v; 35v; 37v), iscilenie duszy i tiła (1671: 19v), iściłenyie duszy i tiła (1784: 33v), miłost (1671: 3v; 14v), myłost (1784: 5v; 23v), pospiziti (1671: 7v), pośpizyty (1784: 13v), premudrost (1671: 10v), premudrość (1784: 16v), Preswiataia Bohorodyce (1671: 22v), Preświataia Bohorodyce (1784: 39v), wo tretij den popisaniom (1671: 13v), w tretyy deń po pysanyiem (1784: 22v).

O ile oznaczenie twardości / miękkości wybranych czy oznaczenie bądź nie procesu spłynięcia [i] – [y] w jeden dźwięk można uznać za uzasadniające klasyfikację tekstów do tradycji białoruskiej bądź ukraińskiej, to konsekwentne w obu tych wydaniach oznaczenie [i] w miejscu dawnego jać poprzez zapisy z grafemem *i* nastęrcza pewien problem interpretacyjny. Taka realizacja dawnego jać jest jednym z najbardziej typowych elementów wokalizmu ukraińskiego. Formy te są szeroko rozpowszechnione w tematach: czełowikolubec (1784: 39v; 1671: 22v), Diwu Mariju (1784: 3v; 6v; 12v; 20v), otwita (1784: 20v; 1671: 12v), hrichow (1784: 13v; 23v, 25v; 1671: 7v; 14v), hrisznych spasti (1671: 19v), hrisznych spasty (1784: 33v), iscilenie duszy i tiła (1671: 19v), iściłenyie duszy i tiła (1784: 33v), ot bidy (1784: 19v), (1671: 12v), ot hniwa (1784: 4v, 19v; 28v; 1671: 2v; 12v; 16v),

so wiroiu (1671: 1v; 1784: 2v), so wsimi wami (1671: 15v), so wsimy wamy (1784: 27v), tiło (1671: 14v; 16v, 19v; 1784: 25v; 33v), wiry (1671: 17v; 1784: 29v) oraz w końcówkach imiennych części mowy: Mir wsim (1671: 13v; 17v), Myr wsim (1784: 21v; 30v), o miri (1671: 1v × 2), o myri (1784: 2v × 2), O Chrami (1671: 1v; 11v; 1784: 2v; 19v), pod nozi (1671: 1v; 1784: 3v). Nie są to w żadnym stopniu formy typowe dla języka białoruskiego, jednak były one typowe dla bazylikańskich ruskojęzycznych druków supraskich (opisywany wyżej białorusko-poleski typ piśmiennictwa)⁴⁴.

5. Wnioski

Próbując ustalić przyczyny odmiennych zapisów w dwóch wydanych w drukarniach bazylikańskich w różnym miejscu i czasie edycji *Ecphonematy...* (Wilno 1671 i Poczajów 1784) można sformułować następujące wnioski:

1) Cechy żywego języka przodków Białorusinów i Ukraińców przenikały do języka cerkiewnosłowiańskiego, co znajduje jaskrawe odzwierciedlenie na poziomie fonetyki w wydaniach drukowanych czcionką łacińską, jednoznacznie sugerujących artykulację wybranych głosek.

2) Na obszarze dialektalnym białorusko-ukraińskim nie istniał jeden unicki „kanon” zapisu (a tym bardziej artykulacji) tekstów cerkiewnosłowiańskich. Na południu tego obszaru, to jest w strefie gwar ukraińskich, nasilają się zapisy odzwierciedlające cechy tego języka. Na północy zaś odzwierciedlenie cech żywego języka jest bardziej zachowawcze, do cerkiewszczyzny przenikają tylko te cechy, które są wspólne dla języków białoruskiego i ukraińskiego. Unikano natomiast oznaczania cech stricte białoruskich. Przyczyn tej sytuacji może być kilka:

a) polityczno- i lingwokulturowe – dążenie do pozyskania wiernych z unickich diecezji południowych, które przystąpiły do unii później i związane z tym dążenie do stworzenia przez bazylianów wileńskich swego białorusko-ukraińskiego *koine*, tak by teksty były przyjmowane jako zrozumiałe na całym obszarze białorusko-ukraińskim,

⁴⁴ A. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы...*, op. cit.; J. Getka, *U progu modernizacji...*, op. cit.; eadem, *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII...*, op. cit.

b) socjokulturowe – związane z edukacją i pochodzeniem bazylianów, którzy czerpali z doświadczeń Kościoła prawosławnego Metropolii Kijowskiej po reformach Piotra Mohyły,

c) kulturowe – związane z rolą Metropolii Kijowskiej w życiu duchowym bazylianów,

d) lingwistyczne – dialektalne: kolejne wydania *Ecphonematy* uzupełniałyby w tym ujęciu informacje na temat dwóch tradycji piśmienniczych w diachronii: białorusko-poleskiej i południowej – ukraińskiej.

W efekcie słuszny wydaje się wniosek, że tak jak nie można mówić o jednej bardziej lub mniej spójnej tradycji piśmiennictwa ruskiego (prostej mowie) na obszarze białorusko-ukraińskim, tak i nie należy mówić o jednej tradycji piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego na obszarach białoruskim i ukraińskim. Co więcej, piśmiennictwo cerkiewnosłowiańskie może stanowić punkt odniesienia w badaniach nad prostą mową czy ściślej – jej terytorialnych wariantów.

References

- Aničenka U., *Belaruskaja-ukraïnskiâ piš'mova-moiŭnâ suvâzi*, Minsk 1969.
- Bolek A., *Unicki wariant cerkiewszczyzny w bazylikańskim wydaniu „Ecphonemata liturgiey greckiey” Pachomiusza Ohilewicza*, [w:] *Słowo u Słowian: wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego: studia leksykalne*, red. A. Budziak, W. Hojsak (Studia Ruthenica Cracoviensia 11), Kraków 2016, s. 61–74.
- Dyłałowa H., *Dzieje unii brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa–Olsztyn 1996.
- Estreicher K., *Bibliografia polska XV–XVIII w.*, t. 20, Kraków 1909.
- Getka J., *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Poczajowa)*, [w:] *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, red. L. Citko, Białystok 2018, s. 99–125.
- Getka J., *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Getka J., *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013.
- Getka J., «Простая мова» в василианских требниках 18 века, [w:] *Contributions to the 20th Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)*, vol. 20, red. E. Gutiérrez Rubio, E. Kislova, D. Kruk, Wiesbaden 2017, s. 74–83.
- Getka J., *Rola tekstów o charakterze religijnym XVIII wieku w poznaniu żywego języka ruskojęzycznej ludności dawnej Rzeczypospolitej (na materiale tekstu Bohostowija nradowuczytelnaja, Poczajów 1751)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2019, t. 24/2, s. 69–86.

- Getka J., *Rola tekstów o charakterze religijnym w poznaniu żywego języka ruskojęzycznej ludności dawnej Rzeczypospolitej (na materiale tekstu Поученіе о святихъ тайнахъ..., Уніоув 1745)*, [w:] „Зъ зычливості ку моеи отчизне”. Том памяткиоу дедькованы Професорови Миколајови Тимозукови, red. N. Barszczewska, M. Chaustowicz, Warszawa 2017, s. 97–110.
- Getka J., *Ruskojęzyczne wydania drukarni supraskiej o charakterze religijnym (XVIII wiek) – pominięty element w badaniach nad historią kultury białoruskiej*, („Z Polskich Studiów Sławistycznych”, seria 13, t. 1), Poznań 2018, s. 45–54.
- Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliiańskie XVIII wieku*, Lublin–Warszawa 2019.
- Getka J., Moisiienko V., *Origins of the ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language*, „Українська полоністика” 2020, nr 17.
- İsaëvič Ā., *Osnovi religijnogo žittâ i kul'turi na Ukraïni (do kincâ XVIII st.)*, [w:] Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe. International Conference, Rome, 28 April – 6 May 1990, red. J. Kłoczowski, Lublin–Rome 1994, s. 155–174.
- Jarozewicz-Pieresławcew Z., *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003.
- Kratkoe soslovie nauki hristianskiâ katofičeskomu čeloveku mnogopoleznoe i potrebnoe...*, Supraśl 1759.
- Krečun P., ČSVV; Parasúk V., ČSVV, *Svâto troic'kij unijnij mogastir i reforma 1617 roku*, [w:] *Na perehrestî kul'tur: Monastir i hram Presvâtoi Trjicî u Vil'nûsi, kolektivna monografiâ*, Lwów–Wilno 2017, s. 92–105.
- Ležikon' sirěč' slovesnik' slavenskij, iměûs' v sebě slovesa pervěe Slavenskîâ, Azbučnyâ, pose(m)že Pol'ski*, Supraśl 1722.
- Mojsiënko V., *Ākoû movoû pisanî pam'âtki na pïvničnoukraïns'kih ta bìlorus'kih zemlâh u XV–XVII st.?*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 440. rocznicę Unii Lubelskiej*, red. S. Kawałow, M. Kojder, Lublin 2011, s. 37–44.
- Mojsiënko V., *Ētoôzykovaâ prinadležnost' "rus'koj movy" vo vremena Velikogo knâžestva Litoŭskogo i i Reči Pospolitoj*, „Slavânovedenie” 2007, nr 5, s. 45–64.
- Mojsiënko V., *Prisutnist' polis'koï movnoï skladovoï v literaturno-pisemnij movi VKL XVĪ–XVII st.*, [w:] *Novae slova – belarusistycy. Movaznaïstva. Matëryâly V Mižnarodnaga kangrësa belarusista'*, knïga 32, Minsk 2012, s. 25–33.
- Nowakowski P., *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po unii brzeskiej (1596–1720)*, Kraków 2004.
- Obših i estestvennyh poučenij hristianskogo blagočestiâ č. I ko upotrebleniû russkim učilišam – Naypospolitsze y naystotnieysze nauki chrześcijańsko-katolickiej religii do używania szkołom ruskim cz. I*, Supraśl 1788.

- Ohilewicz P., *Ecphonemata Liturgiey Greckiey to iest: To co przy Liturgiey Kapłan, Dyakon, y Chor w głos tylko śpiewają: Ze Mszey S. Bazylego Wielkiego y S. Jana Chryzostoma... Tudzież harmonia albo Krótkie Pogodzenie Różnic w Obrzędach, między Mszą S. Rzymską a Liturigą Grecką: z objaśnieniem Obrzędów, y dołożeniem sposobu Nabożnego a pożytecznego Słuchania Mszy S. tak Rzymskiej, iako y Greckiey...*, Wilno 1671.
- Ohilewicz P., *Ecphonemata Liturgiey Greckiey to iest: To co przy Liturgiey Kapłan, Dyakon, y Chor w głos tylko śpiewają: Ze Mszey S. Bazylego Wielkiego y S. Jana Chryzostoma... Tudzież harmonia albo Krótkie Pogodzenie Różnic w Obrzędach, między Mszą S. Rzymską a Liturigą Grecką: z objaśnieniem Obrzędów, y dołożeniem sposobu Nabożnego a pożytecznego Słuchania Mszy S. tak Rzymskiej, iako y Greckiey...*, Począjów 1784.
- Ozorowski E., *Ohilewicz (Ohilevyč) Pachomiusz*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 3, red. H.E. Wyczawski OFM, Warszawa 1982, s. 241.
- Skočilás Ľ., *Moskovs'ka okupaciâ ta vasilâns'ke vidrodžennâ*, [w:] *Na perexpectii kultury: Monastir i храм Пресвятої Трійци у Вільносі, колективна монографія*, Lwów–Wilno 2017, s. 106–130.
- Skochylyas I., *Slavia Unita – the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage of the Nations of Eastern Europe)*, [w:] *East-Central Europe in European History: Themes and Debates*, red. J. Kłoczowski, H. Łaszkiwicz, Lublin 2009, s. 243–254.
- Sobranie pryypadkov' kratkoe i duh[ovnym] osobam'...*, Supraśl 1722.
- Sobranie velikogo Katehizmu bez' pitnaj. Z' dovodašimi slovami pisma svâtoago. Čast' vtorâ – Krótkie zebranie Wilekiego Katechizmu. Bez pytań z Dowodzącymi Textami Pisma Świętego, część II*, Supraśl 1788.
- Stepowyk D., *Akademia Wileńska a kultura Białorusi i Ukrainy w XVII wieku*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe. International Conference, Rome, 28 April – 6 May 1990*, red. J. Kłoczowski, Lublin–Rome 1994, s. 78–86.
- Stradomski J., *Ortodoksja języka czy język ortodoksji? Argument lingwistyczny w sporze reprezentantów Kościoła łacińskiego i Cerkwi ruskiej w dobie kontrreformacji*, [w:] *Latopisy Akademii Suprańskiej. Język naszej modlitwy – dawniej i dziś*, t. 3, red. U. Pawluczuk, Białystok 2012, s. 125–134.
- Zapasko Â., Īsaëvič Â., *Pamâtki knižnogo mistectva, katalog starodrukiv vidanih na Ukraini*, kn. 1, 2, L'viv 1984.
- Žuraŭski A., *Gistoryâ belaruskaj litaraturnaj mozy*, t. 1, Minsk 1967.